

ΟΙ ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ Ο κατακερματισμός της Ιταλίας ευνόησε την εμφάνιση και την ανάπτυξη πολλών αυτόνομων κέντρων. Οι πόλεις είτε ως ηγεμονίες ισχυρών αριστοκρατικών οίκων, είτε ως δήμοι που διοικούνται από δημοκρατικές αρχές και συμβούλια, είτε ως πολιτείες με αριστοκρατικές διοικήσεις καλλιεργούν αυτονομιστικές τάσεις και όχι σπάνια διεκδικούν την υπεροχή και επιβάλλουν την ηγεμονία τους στις γειτονικές πόλεις έπειτα από ένοπλες συγκρούσεις. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που παρουσιάζει αναλογίες τόσο στις δομές όσο και στις διαδικασίες εξέλιξης με την ελληνική αρχαιότητα.

Ανάμεσα στις ιταλικές πόλεις που αναπτύσσονται σε καθεστώς πολιτικής αυτονομίας διακρίνονται οι τέσσερις ναυτικές πολιτείες: η Αμάλφη στην Καμπανία, η Πίζα στην Τοσκάνη, η Γένουα στη Λιγυρία και η Βενετία στα τενάγη του μυχού της Αδριατικής. Στραμμένες προς τη θάλασσα και τους ανοιχτούς ορίζοντες των υπερπόντιων εμπορικών γραμμών οι πολιτείες αυτές είχαν περιορισμένη ανάμειξη στις εσωτερικές συγκρούσεις της χερσονήσου. Αντίθετα, το πεδίο του ανταγωνισμού τους εκτεινόταν στα πλάτη της Μεσογείου, όπου διεκδικούσαν, ιδιαίτερα η Βενετία και η Γένουα, την ηγεμονία του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου και της ευρωπαϊκής οικονομίας. Η εμπορική δραστηριότητα των πολιτειών αυτών τις ανέδειξε ως κύρια κέντρα της ευρωπαϊκής αγοράς. Εκεί συνέρρεαν τα πολύτιμα προϊόντα της Ανατολής και από εκεί διοχετεύονταν στις αγορές της Δύσης. Η συσσώρευση κεφαλαίων και οι επενδύσεις των πλεονασμάτων σε ναυτιλιακές, εμπορικές και τραπεζικές επιχειρήσεις θα εξυπηρετήσουν την ανάδειξη μιας νέας άρχουσας τάξης που θα ενδυθεί το αριστοκρατικό σχήμα. Από τον 11^ο αιώνα η Ιταλία θα καταστεί η περισσότερο ισχυρή οικονομικά ευρωπαϊκή χώρα.

Ιδρυμένη, σύμφωνα με την παράδοση, από τον Μέγα Κωνσταντίνο η Αμάλφη παρέμεινε για πολλούς αιώνες στη ζώνη επιρροής του

Βυζαντίου. Ως βυζαντινή κτήση η Αμάλφη αναπτύχθηκε ταχύτατα και εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο εμπορίου. Οι πολιτικές και οι εμπορικές σχέσεις που ανέπτυξε με το Βυζάντιο επέτρεψαν στην πόλη να αναπτύξει την οικονομία της και να αναδειχθεί σε μεγάλη εμπορική δύναμη στη Μεσόγειο. Στην Κωνσταντινούπολη οι Αμαλφίτανοι δημιούργησαν σημαντική παροικία, ενώ στο Άγιο Όρος ίδρυσαν δική τους μονή. Τα προνόμια ελεύθερης εμπορίας που τους παραχωρήθηκαν από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες αποτέλεσαν ουσιαστικούς συντελεστές οικονομικής ανάπτυξης. Τον 10^ο αιώνα είχαν εξασφαλίσει το μονοπώλιο του εμπορίου των μεταξωτών βυζαντινών υφασμάτων και την προώθησή τους στις δυτικές αγορές. Ναυτιλόμενοι και έμποροι οι Αμαλφίτανοι ανέπτυξαν το ναυτικό εμπορικό δίκαιο. Η κατάληψη της πόλης από τον Ροβέρτο Γυισκάρδο το 1072, η απώλεια της βυζαντινής προστασίας και ο οικονομικός ανταγωνισμός των άλλων ναυτικών πολιτειών επέφεραν την οριστική παρακμή της. Το τελειωτικό χτύπημα στην οικονομία της το επέφεραν οι Πιζάνοι, που κατέλαβαν την Αμάλφη το 1135.

Βορειότερα, στις όχθες του ποταμού Άρνου και σε απόσταση οκτώ χιλιομέτρων από τις εκβολές του στο Τυρρηνικό πέλαγος, είχε ιδρυθεί η Πίζα, αποικία των αρχαίων Πισατών της Ηλείας. Στα μεσαιωνικά χρόνια η πόλη έγινε αυτόνομη πολιτεία. Ο πλωτός και βαθύς ποταμός επέτρεπε την είσοδο μεγάλων σκαφών έως την πόλη που απέκτισε ικανό λιμάνι και αναδείχθηκε σε σημαντική ναυτική δύναμη. Η τάση για διατήρηση της αυτονομίας της και οι επιδόσεις των κατοίκων της στο εμπόριο και στη ναυτιλιακή δραστηριότητα οδήγησαν την Πίζα σε συνεχείς συγκρούσεις με άλλες δυνάμεις και ως ναυτική δύναμη βρισκόταν σε διαρκή αντιπαλότητα με την Αμάλφη, τη Γένουα και τη Βενετία στη διεκδίκηση της ηγεμονίας των θαλασσών και του εμπορίου της Μεσογείου.

Τον 11^ο αιώνα οι Πιζάνοι κατόρθωσαν να επεκτείνουν την επικράτειά τους με την κατάληψη της Σαρδηνίας το 1015 και ανέπτυξαν τη ναυτιλιακή τους δραστηριότητα. Το λιμάνι της Πίζας έγινε μεγάλο κέντρο του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου στη δυτική Μεσόγειο που είχε διασυνδέσεις με τις αγορές της Ανατολής. Σ' αυτό συνέβαλαν ουσιαστικά οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν μετά την πρώτη Σταυροφορία. Οι Πιζάνοι υποστήριξαν τους σταυροφόρους εξασφαλίζοντας σημαντικά προνόμια στις αγορές της Λατινικής Ανατολής όπου ίδρυσαν εμπορικούς σταθμούς, ενώ παράλληλα ασκώντας πιέσεις προς το Βυζάντιο πέτυχαν την παραχώρηση εμπορικών προνομίων.

Τον 12^ο αιώνα η Πίζα οδηγήθηκε σε μεγάλη οικονομική και πολιτική ακμή. Η κυριαρχία της εκτεινόταν ήδη στη Σαρδηνία και στην Κορσική και το 1114 προσαρτήθηκαν στην επικράτειά της οι Βαλεαρίδες. Έτσι, παρά τον οξύ ανταγωνισμό της Αμάλφης τουλάχιστον μέχρι την εξουδετέρωσή της το 1135 και της Γένουας, η δυτική λεκάνη της Μεσογείου ελεγχόταν ουσιαστικά από την Πίζα. Η ακμή της Πίζας συνεχίστηκε κατά τον επόμενο αιώνα. Αλλά η απώλεια των εμπορικών της σταθμών στην Ανατολή και η ανάπτυξη της αντίπαλης Γένουας επέφερε την εξασθένηση της δύναμής της. Η καταναυμάχηση του στόλου της Πίζας, από τον γενοατικό στο Τυρρηνικό πέλαγος το 1284 σημάδεψε τη δύση της οικονομικής και πολιτικής ηγεμονίας της. Επιπρόσθετα, οι εσωτερικές συγκρούσεις των ηγεμονικών οίκων κατέστειλαν τη δύναμή της και επέφεραν την υποταγή της στη Φλωρεντία.

Πόλη αρχαιότητα, ιδρυμένη στα τέλη του 8^{ου} αιώνα π. Χ. στις κρημνώδεις βόρειες ακτές του Τυρρηνικού πελάγους, όπου καταλήγουν τα Λιγυστικά Απέννινα, η Γένουα υπήρξε πάντοτε η δυτική πύλη της ιταλικής χερσονήσου. Άλλωστε αυτό υποδηλώνει και το αρχαίο λατινικό όνομα *Janua* που δόθηκε στην πόλη. Η στρατηγικής σημασίας γεωγραφική θέση της καθόρισε τις ιστορικές τύχες της Γένουας. Τον 11^ο αιώνα η Γένουα είναι ανεξάρτητη και από το 1099 αποτελεί αυτόνομη πολιτεία που διοικείται με ιδιόμορφο πολιτικό σύστημα.

Πόλη που ουσιαστικά στερείται από ενδοχώρα, η Γένουα ήταν επόμενο να στρέψει το ενδιαφέρον της προς τη θάλασσα. Η ναυτιλία και το εμπόριο αποτέλεσαν κύριες δραστηριότητες και μοναδικές πηγές πλούτου των κατοίκων της. Έχοντας αντίπαλες την Πίζα και τη Βενετία, η Γένουα διεκδικεί την ηγεμονία στις θαλάσσιες εμπορικές οδούς και προωθεί τα οικονομικά της συμφέροντα ως τον Εύξεινο και τις Ινδίες. Η εξουδετέρωση της Πίζας επέτρεψε στους Γενουάτες να κυριαρχήσουν οικονομικά στη δυτική Μεσόγειο και να ενισχύσουν την παρουσία τους στην Ανατολή, όπου ανταγωνίζονται τη βενετική οικονομία. Με την απόσπαση εμπορικών και άλλων προνομίων από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες κατόρθωσαν να διεισδύσουν στην αυτοκρατορία και να δημιουργήσουν ισχυρά ερείσματα. Στην όχθη του Κεράτιου, απέναντι στην Κωνσταντινούπολη ίδρυσαν την εμπορική αποικία του Πέραν που εξελίχθηκε σε αυτόνομη πόλη, ενώ στη Χερσώνα δημιούργησαν την αποικία του Καφά (στη θέση της αρχαίας Θεοδοσίας). Οι σταυροφορίες και η επικράτηση των Λατίνων στην Ανατολή εξυπηρέτησαν τις οικονομικές βλέψεις των

Γενουατών. Τον 13^ο αιώνα οι Γενουάτες έγιναν κύριοι της Τενέδου, της Μυτιλήνης, της Χίου και της Σμύρνης, ενώ Γενουάτες πειρατές έγιναν για βραχύ χρονικό διάστημα κύριοι της Κρήτης. Στην Κύπρο, πάλι, κατόρθωσαν το 1374 να καταλάβουν την Αμμόχωστο και να τη μετατρέψουν σε γενουατική κτήση δημιουργώντας οξύτατο πρόβλημα στους Βενετούς, που είχαν επίσης εκεί οικονομικά συμφέροντα. Ο πλούτος που συσσωρεύτηκε στη Γένουα επέτρεψε την οικοδόμηση περιλαμπρών δημόσιων και ιδιωτικών μεγάρων που δίκαια προσέδωσαν στην πόλη την επωνυμία *La Superba* (η Μεγαλόπρεπη). Η μεγαλοπρέπεια των κτηρίων της δημιούργησε τον θρύλο, που παραδίδει ο Γερμανός κληρικός Λουδόλφος από το Σουντχάιμ, ότι η πόλη είχε χτιστεί με δομικό υλικό που προερχόταν από τα ερείπια της Αθήνας, όπως η Βενετία με αντίστοιχο υλικό από την Τροία (LUDOLPHUS DE SUDHEIM, *De itinere Terre Sancte*, έκδ. G. A. Neumann, *Archives de l'Orient Latin* 2 (1884), σελ. 305-377).

Ο οικονομικός ανταγωνισμός των Γενουατών με τους Βενετούς οδήγησε κατ' επανάληψη σε ένοπλες συγκρούσεις. Παρά τις σημαντικές νίκες που πέτυχε η Γένουα σε τέσσερις πολέμους τον 13^ο και 14^ο αιώνα δεν κατόρθωσε τελικά να ανατρέψει την ευνοϊκή για τη Βενετία εξέλιξη των πραγμάτων. Με τη σύναψη της συνθήκης του Τορίνου το 1381 τερματίστηκε οριστικά η σύρραξη των δύο δυνάμεων. Παρά τις αρνητικές και για τις δύο δυνάμεις ρήτρες, η ειρήνη του Τορίνου υπήρξε επικερδής για τη Βενετία γιατί σήμανε την οριστική κάμψη της δύναμης της Γένουας, που τελικά το 1396 υποτάχθηκε στον βασιλιά της Γαλλίας.

Στον μυθό της Αδριατικής στο αμφίβιο και μεταβλητό περιβάλλον της βενετικής λιμνοθάλασσας εμφανίζονται οι πρώτοι ταπεινοί οικισμοί ψαράδων και συλλεκτών αλατιού κατά την ύστερη αρχαιότητα. Η επιστολή του Κασσιόδωρου, υπουργού του Θεοδώριχου, προς τους *tribunos maritimos* τον 6^ο αιώνα δίνει γραφικές περιγραφές για τη ζωή στη λιμνοθάλασσα. Για τα πολυάριθμα σκάφη που κυκλοφορούν στα τεχνάγη και αναπλέουν τα ποτάμια, για τα πασσαλόπηκτα οικήματα των κατοίκων που έμοιαζαν με κλουβιά για θαλασσοπούλια, για τη χωρίς αντιζηλίες εκμετάλλευση της παραγωγής του αλατιού που η διάθεσή του προσπόριζε στους κατοίκους όσα δεν παρήγε η περιοχή. Για την περιορισμένη καλλιέργεια κηπευτικών, αμπελιών και δέντρων. Για την εισαγωγή μεταποιημένων ειδών. Η ίδρυση της Βενετίας αποδίδεται στην πίεση που ασκήθηκε από την εισβολή των Λογγοβάρδων και την ίδρυση του λογγοβαρδικού βασιλείου στην κοιλάδα του Πάδου το 568. Από

την εποχή του Ιουστινιανού βυζαντινή κτήση η Βενετία παραμένει και μετέπειτα κάτω από τη βυζαντινή προστασία, αλλά προσανατολίζεται σταθερά προς την αυτονομία.

Από τον 8^ο αιώνα οι Βενετοί κατασκευάζουν μεγάλα σκάφη, διαπλέουν τη Μεσόγειο και προσεγγίζουν στα μεγάλα λιμάνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας όπου εμπορεύονται υφάσματα, μετάξι, μπαχαρικά, πολύτιμα μέταλλα και σκλάβους. Από το Τορτσέλλο, όπου επίσης προσεγγίζουν τα βυζαντινά και τα συριακά πλοία, τα εισαγμένα είδη προωθούνται από τους δρόμους των ποταμών στις αγορές της Ιταλίας, της Γερμανίας και της Φραγκίας.

Από τον 9ο αιώνα ο δεσμός με το Βυζάντιο χαλαρώνει. Η μεταφορά του λειψάνου του ευαγγελιστή Μάρκου από την Αλεξάνδρεια στη Βενετία το 828 και η αποδοχή του αγίου ως νέου προστάτη της πόλης που διαδέχεται τον βυζαντινό άγιο Θεόδωρο σηματοδοτεί την ανεξαρτησία της Βενετίας από το Βυζάντιο και τη μετάταξή της στο επίπεδο του συμμάχου.

Οι σταυροφορίες πρόσφεραν στους Βενετούς νέες δυνατότητες για επέκταση των δραστηριοτήτων τους. Ωστόσο, αρκούμενοι στην προνομιακή θέση που είχαν εξασφαλίσει στο Βυζάντιο, δεν ακολούθησαν το παράδειγμα των Γενουατών και των Πιζάνων που έσπευσαν να ιδρύσουν εμπορικούς σταθμούς στη Συρία. Τον 12^ο αιώνα η Βενετία ιδρύει εμπορικές αποικίες στην Ανατολή και διαθέτει σημαντικές εγκαταστάσεις στην Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Κόρινθο, Ιόνια νησιά, Κρήτη, Κύπρο αλλά επίσης στα συριακά λιμάνια (την Ασκάλωνα και τη Χάιφα) και στην Αλεξάνδρεια. Παραμένει κυρίαρχη στην Αδριατική, που χαρακτηρίζεται ήδη από τον Άραβα γεωγράφο Εδρυσή ως «Κόλπος της Βενετίας». Στη δυτική Μεσόγειο οι Βενετοί δεν διακινδυνεύουν εμπορικά ταξίδια αφήνοντας εκεί τους Γενουάτες και τους Πιζάνους.

Με την τέταρτη σταυροφορία η κατάσταση στην Ανατολή θα ανατραπεί. Η εκτροπή από τους αρχικούς στόχους της σταυροφορίας με την εμπλοκή της Βενετίας, η άλωση και η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης, η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και η ίδρυση στα βυζαντινά εδάφη λατινικών φεουδαρχικών ηγεμονιών δημιουργήσαν νέες προϋποθέσεις για την επέκταση της βενετικής ισχύος και την επιβολή της οικονομίας της στην Ανατολή. Η Βενετία με τη συνθήκη της διανομής των βυζαντινών εδαφών έγινε «κυρίαρχη του ενός τετάρτου και μισού όλης της αυτοκρατορίας της Ρωμανίας» πράξη που της επέτρεψε να θεμελιώσει ένα ισχυρό αποικιακό κράτος. Η οθωμανική επέκταση επέφερε τη

σταδιακή συρρίκνωση του υπερπόντιου βενετικού κράτους που τελικά περιορίστηκε στα Ιόνια νησιά και τα Κύθηρα, εδάφη που παρέμειναν βενετικά μέχρι την κατάλυση της Βενετικής Πολιτείας το 1797.

Όπως είναι φανερό, οι τέσσερις ιταλικές ναυτικές πολιτείες, που αντιμάχονταν μεταξύ τους για την ηγεμονία της Μεσογείου, εξουδετερώθηκαν διαδοχικά από εκείνη που ήταν ισχυρότερη και που με τη σειρά της έμελλε να εξουδετερωθεί από την επόμενη. Η Αμάλφη από την Πίζα και αυτή από τη Γένουα, που τελικά θα καταβληθεί από τη Βενετία, τη μόνη που θα επικρατήσει και θα διατηρήσει την ισχύ της στους επόμενους αιώνες μέχρις ότου ανατραπεί από την επικράτηση των νέων αντιλήψεων στην οικονομία. Σήμερα, τα εμβλήματα των τεσσάρων ναυτικών πόλεων συγκυματίζουν πάνω στη ναυτική σημαία του ενιαίου ιταλικού κράτους.

Τα οικονομικά συμφέροντα των ιταλικών ναυτικών πολιτειών στην ανατολική Μεσόγειο εξυπηρετήθηκαν από τη σύναψη διμερών συμφωνιών με το Βυζάντιο που δημιούργησαν προνομιακό καθεστώς. Η μείωση της βυζαντινής ισχύος στη θάλασσα καθιστούσε απαραίτητη για το Βυζάντιο τη συνεργασία με τις ιταλικές ναυτικές δυνάμεις. Ο Βασίλειος Β' το 992 παραχώρησε στους Βενετούς σημαντικά εμπορικά προνόμια σε ανταπόδοση της υποστήριξης του βενετικού στόλου στις επιχειρήσεις των Βυζαντινών στη νότια Ιταλία. Το παράδειγμά του ακολούθησε το 1082 ο Αλέξιος Α' και οι μετέπειτα αυτοκράτορες. Με τις συμφωνίες αυτές, που ευνοούσαν το βενετικό εμπόριο περισσότερο και από το βυζαντινό, ανοιγόταν η αυτοκρατορία στη διεύθυνση της βενετικής οικονομίας. Ακριβώς η ευρύτητα των προνομίων και η θέση που είχε αποκτήσει η βενετική οικονομία στο Βυζάντιο ανέστειλε το ενδιαφέρον των Βενετών προς τη Συρία όπου έσπευσαν οι Γενουάτες και οι Πιζάνοι μετά την πρώτη σταυροφορία. Και όπως ήταν φυσικό, οι Βενετοί δεν ήταν διατεθειμένοι να χάσουν τα προνόμια που τους είχαν παραχωρηθεί, γι' αυτό και κάθε φορά που οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ανέστελλαν ή περιόριζαν τα προνόμια των Βενετών εκείνοι σε αντίποινα αναλάμβαναν ένοπλη δράση κατά του Βυζαντίου εξαναγκάζοντάς τους να ανανεώνουν τα προνόμια που έφταναν στην αδασμολόγητη εμπορία και στο δικαίωμα της ετεροδικίας.

Βέβαια, οι Βενετοί δεν είχαν την αποκλειστικότητα της προνομιακής μεταχείρισης από τους Βυζαντινούς. Ο Αλέξιος Α' παραχώρησε εμπορικά προνόμια και στους Πιζάνους το 1111, ενώ ο Μανουήλ Κομνηνός

ευνόησε τους Γενουάτες με την παραχώρηση οικονομικών προνομίων το 1155 και το 1169. Οι παραχωρήσεις προνομίων στους οικονομικούς αντιπάλους των Βενετών δημιούργησαν ένταση στις σχέσεις τους με τους Βυζαντινούς. Με τις διομολογήσεις υπέρ των ιταλικών ναυτικών πολιτειών οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες διευκόλυναν τη διείσδυση της ευρωπαϊκής οικονομίας στην ελληνική Ανατολή με αποτέλεσμα να καταστεί τελικά το Βυζάντιο δέσμιο της ευρωπαϊκής αγοράς. Η αυτοκρατορία, αδύναμη να στηριχθεί σε δικά της μέσα, στο εξής θα βρισκόταν σε οικονομική – και όχι μόνο – εξάρτηση από τη Δύση και η εξάρτηση αυτή θα συντελούσε στην ολοένα και περισσότερο αισθητή πορεία της αυτοκρατορίας προς την κατάρρευση.

Η διείσδυση των Λατίνων στη βυζαντινή αυτοκρατορία υπήρξε φαινόμενο που χαρακτηρίζει την περίοδο από τα μέσα του 11^{ου} έως τα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Ποικίλης προέλευσης Δυτικοί Ευρωπαίοι εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας και κατά κύριο λόγο στην ίδια την Κωνσταντινούπολη και δραστηριοποιήθηκαν σε όλους τους τομείς του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου. Έμποροι και επιχειρηματίες, ναυτιλλόμενοι, στρατιωτικοί που εκμίσθωναν τις υπηρεσίες τους στο κράτος και άλλοι που διεκδίκησαν θέσεις στη δημόσια διοίκηση κατόρθωσαν να επιβάλουν την παρουσία τους, να διαχειριστούν προς όφελός τους τα οικονομικά δεδομένα και να προαχθούν σε σημαντικά διοικητικά ή στρατιωτικά αξιώματα. Η λατινική διείσδυση υπήρξε απόρροια της δυναμικής τάσης για ανάπτυξη της δυτικής οικονομίας και της ανάγκης επέκτασης και κατάκτησης από τους Δυτικούς των αγορών της ανατολικής Μεσογείου. Στις χώρες της δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα στις αυτόνομες πόλεις της Ιταλίας εμφανίζονται από τον 12^ο αιώνα οι νέες τάσεις για ελεύθερη οικονομία στα πλαίσια ενός αναδυόμενου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Από τον χώρο αυτό θα αναδειχθεί η νέα ηγετική τάξη που θα επιδιώξει να περιβληθεί με την αίγλη της νέας μη φεουδαρχικής ευγένειας. Πόλεις όπως η Βενετία, η Γένουα, η Φλωρεντία, η Πίζα και άλλες, όπου η άρχουσα τάξη δεν προερχόταν από τη μεγάλη γαιοκτησία αλλά συμμετείχε στην εμπορική δραστηριότητα, πρωτοστάτησαν στη διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού. Από την άλλη μεριά, το Βυζάντιο, παραμένοντας δέσμιο του ρωμαϊκού συστήματος του κρατικού παρεμβατισμού, δεν διέθετε τις προϋποθέσεις για να αντισταθεί στον δυναμισμό της ευρωπαϊκής οικονομίας. Η κατάρρευση της βυζαντινής οικονομίας ήταν αναπότρεπτη. Ανάλογο φαινόμενο θα παρουσιαστεί στη Βενετία κατά τους νεότερους χρόνους με την εφαρμογή από τα τέλη του

17^{ου} αιώνα των αρχών της νέας φιλελεύθερης οικονομίας στις χώρες του Ατλαντικού που θα περιστείλει και τελικά θα οδηγήσει στην κατάρρευση τη βενετική οικονομία αγκυλωμένη από τον κρατικό έλεγχο. Με την επικράτηση του δυτικού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο η βυζαντινή ισχύς συρρικνώνεται, ενώ οι ιταλικές ναυτικές πολιτείες κυριαρχούν στις θαλάσσιες οδούς και μονοπωλούν το διεθνές διαμετακομιστικό εμπόριο. Τα ιταλικά σκάφη διαπλέουν τη Μεσόγειο, διέρχονται τον Ελλήσποντο και τον Βόσπορο και κατευθύνονται στη Χερσόνα όπου αναπτύσσονται οι αγορές στην Τάνα και στον Καφά, αποικίες της Βενετίας και της Γένουας αντίστοιχα. Μεγάλο εμπορικό κέντρο αποβαίνει το Πέραν για τους Γενουάτες και οι συνοικίες των Βενετών και των Πιζάνων στην Κωνσταντινούπολη. Άλλες εμπορικές γραμμές συνδέουν τα λιμάνια της Ιταλίας με τις αγορές της εγγύς Ανατολής, ιδιαίτερα την Αλεξάνδρεια και τη Βηρυττό, όπου καταλήγουν τα καραβάνια με τα πολύτιμα εμπορεύματα της κεντρικής Ασίας και της Άπω Ανατολής. Η Βενετία, η Γένοια και η Πίζα αναδείχτηκαν σε μεγάλα κέντρα του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου, όπου συγκεντρώνονται τα σιτηρά του Ευξείνου, τα μπαχαρικά, τα πολύτιμα μέταλλα και τα μαργαριτάρια από την Ασία, τα λινά υφάσματα της εγγύς Ανατολής και το βαμβάκι της Αιγύπτου, η ζάχαρη της Κύπρου και άλλα περιζήτητα προϊόντα, αλλά και δούλοι ποικίλης προέλευσης. Και από εκείνα τα λιμάνια προωθούνται στις αγορές της κεντρικής, της βόρειας και της δυτικής Ευρώπης. Αντίστροφα, από τις δυτικές χώρες θα μεταφερθούν στην Ανατολή μέταλλα, δέρματα, υφάσματα και άλλα προϊόντα μεταποίησης.

Η παροχή προς τους Λατίνους δικαιώματος ελεύθερης διακίνησης, εμπορικών προνομίων, δασμολογικών απαλλαγών και ετεροδικίας είχε προκαλέσει την αντίδραση μεγάλης μερίδας του βυζαντινού πληθυσμού που διαπίστωνε ότι είχε περιέλθει σε μειονεκτική θέση. Παράλληλα, το σχίσμα των Εκκλησιών (1054) και οι απαιτήσεις της Αγίας Έδρας για ηγεμονία στο πνευματικό πεδίο είχε δημιουργήσει αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στους δύο κόσμους. Οι αντιδράσεις του βυζαντινού πληθυσμού κατ' επανάληψη εκδηλώθηκαν με βίαιο τρόπο προκαλώντας σκληρά αντίποινα από την πλευρά των Λατίνων.

Η δυναστεία των Αγγέλων αναγκάστηκε να αποκαταστήσει τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τις ναυτικές ιταλικές πόλεις και με τους Λατίνους γενικότερα. Οι νέες διμερείς συμφωνίες απέβλεπαν στην εξασφάλιση της συμμαχίας των ιταλικών πόλεων που ήταν απαραίτητη για την αντιμετώπιση των εξωτερικών κινδύνων που απειλούσαν την

αυτοκρατορία. Η Βενετία, η Γένουα, η Πίζα αλλά και η δαλματική πολιτεία της Ραγούσας ανανέωσαν και επεξέτειναν τα προνόμιά τους με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους.

Ωστόσο, οι συνθήκες αυτές δεν εμπόδιζαν τους Γενουάτες και τους Πιζάνους πειρατές να δρουν ανενόχλητοι στις ελληνικές θάλασσες και να λυμαίνονται τα νησιά και τα παράλια αποκομίζοντας ζώα και ανθρώπους που τους διοχέτευαν στα σκλαβοπάζαρα. Η αυτοκρατορία δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσει τον έλεγχο των θαλασσών και ο φόβος των πειρατικών επιδρομών είχε συντελέσει στην ερήμωση πολλών νησιών. Η κατάσταση ήταν εξαιρετικά δυσχερής. Με καταρρακωμένη οικονομία, δέσμια της ευρωπαϊκής αγοράς, χωρίς ναυτική και στρατιωτική ισχύ, πολιτικά αδύναμη, στηριζόταν στην αμφίβολη υποστήριξη εκείνων των δυνάμεων από όπου εκπήγαζε συχνά ο κίνδυνος.

Οι σταυροφορίες περιέπλεξαν ακόμη περισσότερο τα πράγματα και έπληξαν καίρια την αυτοκρατορία με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Το γεγονός αυτό δημιούργησε χάσμα ευρύτερο του εκκλησιαστικού σχίσματος ανάμεσα στον βυζαντινό πληθυσμό και στους Δυτικούς. Συμμέτοχοι των Σταυροφόρων οι άλλοτε σύμμαχοι του Βυζαντίου Βενετοί μοιράζονται τη λεία μετά την άλωση. Οι Βενετοί και οι Γενουάτες γίνονται κύριοι βυζαντινών εδαφών. Το 1204 σηματοδοτεί την οριστική κατάρρευση του βυζαντινού οικουμενισμού και την επικράτηση ενός νέου, δυτικού οικουμενισμού, που μέσα από πολύτροπες τάσεις και επιδιώξεις εκδηλώνεται δυναμικά με τη στρατιωτική ισχύ που υπηρετεί τον πολιτικό και οικονομικό επεκτατισμό των Δυτικών στην Ανατολή. Ωστόσο, μέσα από αυτή την ανατροπή έμελλε να ανατείλει και να συγκροτηθεί το σχήμα του νέου Ελληνισμού.

Μετά την ανασύσταση της αυτοκρατορίας ο τουρκικός κίνδυνος έστρεψε τους Βυζαντινούς να ζητήσουν πολιτικά και στρατιωτικά ερείσματα στη Δύση. Συνεχίζοντας την πολιτική των προκατόχων τους, οι Παλαιολόγοι διευκόλυναν ακόμη περισσότερο τη διείσδυση της δυτικής οικονομίας παρέχοντας προνόμια και εδαφικά ερείσματα στους Γενουάτες (Συνθήκη Νυμφαίου 1261) και στους Βενετούς (συνθήκες 1265, 1268 και 1277).

Η οικονομική διείσδυση της Δύσης στην ανατολική Μεσόγειο μετά την τέταρτη σταυροφορία είχε εξελιχθεί σε ολοκληρωτική επικράτηση και κυριαρχία με κύριο ρυθμιστικό παράγοντα τη Βενετία. Αλλά και μετά την αποκατάστασή της η βυζαντινή αυτοκρατορία εξακολούθησε να είναι δέσμια των οικονομικών συμφερόντων της Δύσης. Η αυτοκρατορία των Παλαιολόγων, διασπασμένη και συρρικνωμένη εδαφικά,

χωρίς επαρκείς στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις με ελλειμματική ή ανύπαρκτη οικονομία, με ανεπαρκή παραγωγή αγαθών, με ελεγχόμενες από τους δυτικούς αγορές, όχι μόνο αδυνατούσε να αντιταχθεί στις απαιτήσεις των Λατίνων αλλά αναγκαζόταν να στηρίζεται στη δική τους συνδρομή για την εξασφάλιση του επισιτισμού και της άμυνάς της. Και τη συνδρομή αυτή την εξασφάλιζε με δεσμεύσεις που επιβάρυναν ηθικά και υλικά το κύρος και την ίδια την υπόσταση της αυτοκρατορίας.

Στην παλαιολόγια περίοδο οι κύριες δυνάμεις που επηρεάζουν την οικονομία της ελληνικής Ανατολής είναι οι αντίπαλες πόλεις της βόρειας Ιταλίας η Βενετία και η Γένουα. Όπως ήδη αναφέρθηκε πρωτίτερα, τα συγκρουόμενα οικονομικά συμφέροντα των δύο πόλεων οδήγησαν συχνά σε ένοπλες συρράξεις με δυσμενείς συνέπειες για τις ελληνικές χώρες. Ολέθρια ήταν τα αποτελέσματα του βενετο-γενουατικού πολέμου των ετών 1293-1299. Οι Βενετοί κατέστρεψαν τη γενουατική συνοικία του Γαλατά και επιτέθηκαν κατά της Κωνσταντινούπολης. Τα δεινά των πολεμικών συγκρούσεων επαυξάνονταν από τα επακόλουθα των επιδρομών που επιχειρούσαν Βενετοί, Γενουάτες, Πιζάνοι, Καταλανοί και άλλοι πειρατές που οδηγούσαν στην ερήμωση νησιά και παράλια.

Οι ελληνικοί πληθυσμοί συνθλίβονταν ανάμεσα στην επιθετικότητα των Οθωμανών και στην απληστία των Λατίνων που κυριαρχούσαν στις θάλασσες και στις αγορές και που επέβαλαν τις απαιτήσεις τους στην αυτοκρατορία. Τα δυτικά προϊόντα κατακλύζουν τις βυζαντινές αγορές και τα δυτικά νομίσματα επιβάλλονται στις συναλλαγές. Παρά τον απελπισμένο αγώνα τους οι βυζαντινοί αυτοκράτορες θα αναγκαστούν να υποταχθούν στον οθωμανικό επεκτατισμό και παράλληλα να ενδώσουν στον ιμπεριαλισμό της Δύσης.

Στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα οι σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο, στους Βενετούς και στους Γενουάτες βρέθηκαν σε οξύτατη κρίση με το πρόβλημα της κατοχής της Τενέδου. Όπως αναφέρθηκε πρωτίτερα, ο πόλεμος ανάμεσα στους Βενετούς και στους Γενουάτες διαδραματίστηκε στο Αιγαίο και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στις παρυφές της βενετικής λιμνοθάλασσας. Θύμα του πολέμου αυτού υπήρξε η ελληνική Τένεδος που κατά τη συμφωνία των αντιπάλων έπρεπε όχι μόνο να «αποστρατικοποιηθεί» αλλά και να ερημωθεί, ώστε να μη χρησιμοποιείται μελλοντικά για στρατιωτικούς σκοπούς και κυρίως για τον έλεγχο των Στενών. Και μόνο η σύμβαση αυτή, όπως διατυπώνεται στη συνθήκη του Τορίνου το 1381, αρκεί για να φανεί το μέγεθος της ξένης επέμβασης και της κυριαρχικής συμπεριφοράς των Λατίνων στον χώρο της ελληνικής Ανατολής.

Εξαρτημένη από την οικονομία της Δύσης και στερημένη από στρατό και στόλο η αυτοκρατορία δεν είχε τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει δυναμικά την απειλή των Οθωμανών που επεκτείνουν την κυριαρχία τους στη Μικρά Ασία και αποκτούν καίρια ερείσματα στη Θράκη [Καλλίπολη 1354, Φιλιππούπολη 1361, Αδριανούπολη 1363]. Οι ιταλικές πόλεις προσαρμόζουν την πολιτική τους στη νέα κατάσταση επιδιώκοντας να διατηρήσουν τα οικονομικά τους πλεονεκτήματα στην Ανατολή. Πρώτη η Βενετία είχε συνάψει συνθήκη και είχε αποσπάσει προνόμια από τους Οθωμανούς και το παράδειγμά της ακολούθησε η Γένουα το 1387. Δύο χρόνια αργότερα οι Οθωμανοί θα νικήσουν τη σερβική αντίσταση στη μάχη του Κοσσυφοπεδίου (1389) και εφαρμόζοντας πάγια πολιτική τακτική θα μεταφέρουν εκεί, στην καρδιά της σερβικής επικράτειας, εξισλαμισμένους αλβανικούς πληθυσμούς αποβλέποντας στη μεταβολή του δημογραφικού καθεστώτος της περιοχής. Τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής ενέργειας τα γνωρίσαμε στις μέρες μας. Η επιδίωξη σύναψης ευνοϊκών συνθηκών με τους Οθωμανούς συνεχίστηκε από τους Βενετούς και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Ωστόσο, σύντομα αποδείχτηκε ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο δυνάμεις δεν μπορούσαν να διατηρηθούν ειρηνικές.

Το κλίμα που είχε δημιουργηθεί στην ελληνική Ανατολή στην εποχή των Παλαιολόγων με την επικράτηση της ευρωπαϊκής αγοράς την περιγράφει με κριτικό πνεύμα ο Πλήθων. Στον συμβουλευτικό λόγο του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο καταγγέλλει τη ροπή των Βυζαντινών προς τα ξένα προϊόντα και καταδικάζει την αλόγιστη εισαγωγή τους στη χώρα. Κατά την άποψή του τίποτε σχεδόν από όσα εισάγονται δεν έχει ανάγκη ο τόπος πλὴν σιδήρου καὶ ὀπλων, που θα μπορούσαν να ανταλλάγουν με τα εγχώρια μεταξωτά υφάσματα. Ιδιαίτερα επιμένει στον παραλογισμό της επιζήτησης και εισαγωγής ξενικών ενδυμάτων, τῶν ἔξωθεν μὲν ἐκ τοῦ Ἀτλαντικοῦ πελάγους κομιζομένων ἐκείνων ἐρίων, ὑπὲρ δὲ τὸν Ἰόνιον εἰς ἐσθήτα σκευαζομένων, ενώ η χώρα παρήγε τις απαραίτητες πρώτες ύλες και τα κατάλληλα υφάσματα (Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ', Αθήνα 1926 [φωτ. ανατύπωση, Αθήνα 1972], σελ. 263). Στη βυζαντινή Ανατολή είχαν μεγαλύτερη ζήτηση τα μάλλινα υφάσματα που εισάγονταν από τα βρεταννικά νησιά και που τα μεταποιούσαν στην Ιταλία σε είδη ενδυμασίας. Τα δυτικά προϊόντα είχαν επιβληθεί στην Ανατολή και η δυτική αγορά καθόριζε πλέον αποφασιστικά τους τρόπους και τις συμπεριφορές.